

સાધક જનો માટે વિવિક્ત સ્થાનની આવશ્યકતા

એકાન્ત નિરુપાધિક-નિર્જન સ્થાન જ સાધકજનો માટે અધિક ઉપયોગી છે. સહુ કોઈ શ્રેયસાધક જનોને શરીરબળ, મનબળ અને હૃદયબળનું પોષણ આપનાર એકાન્તવાસ છે.

જ્યાં ચિત્ત-સમાધિમાં ખલેલ પડે, જ્યાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પો ઊભા થાય અને જ્યાં વસવાથી સંયમ-યોગમાં હાનિ પહોંચે, એવા સ્થળમાં નિવાસ કરવો-એવા ઉપાધિમય સ્થળ સમીપે વાસ કરવો એ સાધક જનો માટે હિતકર નથી.

સમાધિશતકમાં વાચકવર પૂ. ઉ. શ્રી યશોવિ-
જયજી કહે છે કે—

“હોત વચન મન ચપળતા, જન કે સંગ નિમિત્ત;
જન સંગી હોવે નહિ, તાતે મુનિ જગમિત્ત.”

મનુષ્યોના સંસર્ગથી વાણીની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને તેથી મનની ચપલતા થાય છે અને તેથી ચિત્તવિભ્રમ થાય છે—નાના પ્રકારના વિકલ્પની પ્રવૃત્તિ થાય છે; માટે મુનિએ—યોગીએ અજ્ઞાની મનુષ્યોનો સંસર્ગ તજવો. જે યોગી-મુનિ મનુષ્યોના સંસર્ગમાં આવે છે, તે માયાના પ્રપંચમાં ફસાય છે, અને માયાના પ્રપંચમાં ફસાયાથી રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિ થાય છે : અને રાગદ્વેષ લવનું મૂળ છે, માટે મનુષ્યોનો સંસર્ગ તજવો. જે મુનિરાજ મનુષ્યસંસર્ગ-

રહિત છે, તે મુનિ જગતના મિત્ર છે અને તે મુનિ પોતાનું હિત સાધી શકે છે. પ્રાયઃ મનુષ્યના સંસર્ગથી ઉપાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે મુનિરાજ મનુષ્યોનો સંસર્ગ ત્યાગી એકાંત સ્થાનમાં વસે છે. કારણ વિના વિશેષ પ્રકારે કોઈની સાથે ભાષણ પણ કરતા નથી. જે મનુષ્યોના પરિચયથી આત્માનું હિત નથી થતું તેમનો પરિચય કેમ કરે? વ્યાખ્યાન-શિક્ષાદિ કારણે મનુષ્યોના સંબંધમાં આવે, તે પણ અંતરથી ન્યારા વર્તે છે. એવા મુનિરાજ ઉપાધિરહિત હોય તે અનુપમ આનંદના ભોગી બને છે.

લોકપરિચય-ગૃહસ્થ લોકો સાથે નિકટ સંબંધ જોડી રાખતા સ્વહિતસાધક સાધુજનોને સંયમમાર્ગમાં ઘણી આડ-ખીલી નડે છે-ઊભી થાય છે. ગૃહસ્થજનોનો-સ્ત્રીપુરુષોનો અધિક પરિચય કરવાથી સાધુયોગ્ય સમભાવ-સમતા ટકી શકતી નથી, એટલે રાગ-દ્રેષ-મોહાદિ દોષો ઊપજે છે, વિષયવાસના પણ ક્વચિત્ જાગે છે અને જ્ઞાન, ધ્યાન, બ્રહ્મચર્ય વિગેરે અનેક અમૂલ્ય ગુણરત્નનો લોપ થાય છે. એટલે સાધુ સહજે સત્વહીન-શિથિલાચારી થઈ જાય છે.

“મૂળ મુનિ જે આત્મગવેષી, ન કરે ગૃહસ્થનો સંગ,
જીહાં પરિચય તિહાં અવજ્ઞા, થાયે સમક્તિ ભંગ.”

(કુમારપાળ રાસ-ઋષભદાસ કવિ)

બ્રહ્મચર્યવંત સાધુજનોને ભગવંતે જે નવ વાડો બ્રહ્મચર્યની રક્ષા માટે પાળવા ફરમાવ્યું છે, તે નવ વાડોમાં મુખ્ય વાડ એ છે કે-નિરવધ-નિર્દોષ-નિરુપાધિક (સ્ત્રી, પશુ, પંડક, નપુંસક વિગેરે વિષયવાસનાને જગાડનારા કારણો વગરના) સ્થળમાં જ વિવેકસર નિવાસ કરવો, જેને

‘વિવિક્ત શય્યા’ કહેવામાં આવે છે. પૂર્વકાળના મહાપુરુષો એવા જ સ્થળને પસંદ કરી ત્યાં જ જ્ઞાન-ધ્યાનમાં પોતાનો સમય પસાર કરતા. વર્તમાનમાં મોટા ભાગની સ્થિતિ ગૃહસ્થાના ગાઢ પરિચયવાળી ઉપાધિ સદૃશ હોઈ પ્રભૂત સુધારની વિચારણા માગી લે છે. સંયમવંત સાધુજનોએ પ્રથમ આત્મસંયમની રક્ષા તથા પુષ્ટિ નિમિત્તે ઉક્ત દોષ વગરની-નિર્દોષ અને નિરુપાધિક એકાન્ત વસતિ-નિવાસસ્થાન પસંદ કરવા યોગ્ય છે. એથી સ્થિર-શાન્ત ચિત્તથી જ્ઞાન, ધ્યાન વિગેરે સંયમકરણીમાં ઘણી અનુકૂળતા થાય છે. તે કરતાં અન્યથા વર્તવાથી, તથાપ્રકારના ઉપાધિ દોષવાળા સ્થાનમાં વસવાથી મન-વચનાદિક યોગની સ્ખલના થઈ આવે છે. એટલે કે-ગૃહસ્થલોકોના ગાઢ પરિચયથી તેમની સાથે નકામી અનેક પ્રકારની વાતચીતમાં ભાગ લેવાથી આત્મહિત નહિ થતાં સાધુજનોને સંયમમાર્ગની રક્ષા થતી નથી. સંયમમાર્ગની રક્ષા અને પુષ્ટિ કરવાની પ્રબળ ઇચ્છાના યોગે વિવિક્ત-એકાન્ત સ્થાનમાં વસવાથી તે અટકી શકે છે.

આ બધી સાધકદશાની વાત થઈ. બાકી જેમણે મન, વચન અને કાયાનું સમ્યક્ નિયંત્રણ કરી દીધું છે અને જેમને સ્વરૂપમણુતા જ થઈ રહી છે એવા સ્થિરચોગિ અધિકારીની વાત જુદી છે. તેમને તો વન અને ઘર સર્વત્ર સમભાવજ પ્રવર્તે છે. કહ્યું છે કે—

“ સ્થિરતા વાજ્ઞમનઃ કાર્યૈ-ર્યેષામજ્ઞાગિતાં ગતા ।

યોગિનઃ સમશીલાસ્તે ગ્રામેઽરણ્યે દિવા નિશિ ॥ ”

(જ્ઞાનસાર અષ્ટક)

આવા સ્થિર યોગિને જ ગ્રામ અને અરણ્ય સરખું છે. હવે આપણે નિર્જન-અનિર્જન સ્થાનસેવનના ગુણ-દોષના વિવેચનમાં દૃષ્ટાંતપૂર્વક જરા જોઈ લઈએ.

બુદ્ધિમાન સાધક પુરુષ સુખદાયી નિર્જન સ્થાનને સેવે છે. તે ધ્યાનમાં અને સંયમાભ્યાસમાં સાધનરૂપ છે તથા રાગ, દ્વેષ અને મોહને શાન્ત કરનાર છે.

જેને આત્માનું સાધન કરવાનું છે, ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાનો છે તથા ધ્યાન કરવાનું છે, તેઓને મનુષ્યાદિ સંસર્ગ વિનાનું સ્થાન ઘણું ઉપયોગી છે. સંસારપરિભ્રમણ કરવાથી જેઓ થાક્યા છે, કંટાળ્યા છે, આત્માનું ભાન ગુરુકૃપાથી મેળવ્યું છે, મનને નિર્મળ તથા સ્થિર કરવાના સાધનો બાણી લીધા છે અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવા તૈયાર થયેલ છે, તેવા આત્માઓને મનુષ્ય, પશુ, સ્ત્રી, નપુંસકાદિ વિનાનું સ્થાન સુખદાયી છે.

મનુષ્યે ઉપરથી બધી વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો હોય છે, બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો તથા ક્રોધાદિ કષાયો ન કરવાનો નિયમ લીધો હોય છે, છતાં સત્તામાં તે તે કર્મો રહેલાં તો હોય છે. કાંઈ નિયમ લેવાથી કર્મો ચાલ્યા જતાં નથી, પણ નિયમ પ્રમાણે વર્તન કરવાથી ધીમે ધીમે તે તે કર્મનો થતો ઉદય નિષ્ફળ કરવામાં આવે છે અને તે દ્વારા કર્મનો ક્ષય થાય છે. પરંતુ નિમિત્તો બળવાન છે. નિમિત્તોને લઈને સત્તામાં પડેલા કર્મો ઉદીરણાર્થે થઈને જે મોડા ઉદય આવવાના હોય તે વહેલા બહાર આવે છે. આ વખતે સાધકની જો પૂરેપૂરી તૈયારી ન હોય-ઉદય આવેલ કર્મને નિષ્ફળ કરવા

જેટલું બળ તેની પાસે ન હોય, તેા ઉદ્ય આવેલા કર્મો જીવને તેના માર્ગથી બ્રષ્ટ કરે છે. એટલા ખાતર આવાં નિમિત્તોથી દૂર રહેવાની જરૂર છે. જેમ ઘાસ વિનાનાં સ્થાનમાં પડેલો અગ્નિ બાળવાનું કાંઈ ન હોવાથી પોતાની મેળે બૂઝાઈ જાય છે, તેમ નિમિત્તોના અભાવે સત્તામાં રહેલું કર્મ દબાઈ રહે છે અને ધીમે ધીમે આત્મબળ વધતાં જીવને તેના માર્ગથી પતિત કરવાનું બળ ઓછું થઈ જાય છે અને આત્મજગૃતિ વખતે ઉદ્ય આવેલ કર્મ આત્મ-સત્તા સામે પોતાનું જોર વાપરી શકતું નથી.

જેમ કોઈ બળવાન છતાં ગફલતમાં રહેલા રાજાના શહેર ઉપર બીજો રાજા ચઢી આવે, એ વખતે રાજાની પાસે લડવાની સામગ્રીની તૈયારી ન હોવાથી, પોતાનો બચાવ કરવા ખાતર તે રાજા પોતાના શહેરના દરવાજા બંધ કરે છે અને અંદરખાનેથી તેટલા વખતમાં બધી તૈયારી કરે છે અને શત્રુને હઠાવવાની શક્તિ મેળવીને પછી તે રાજા પોતાના શત્રુ ઉપર એકી વખતે હલ્લો કરે છે અને શત્રુને હરાવે છે; તેમ આત્માની આગળ ઉપશમભાવનું કે કર્મક્ષય કરવાનું બળ નથી હોતું. તેવા પ્રસંગે મોહશત્રુ તેના પર ચઢાઈ કરે છે, તે વખતે આ જીવ અમુક અમુક જાતના વ્રત, જપ, તપ, નિયમ, જ્ઞાન, ધ્યાનાદિના વ્રતો ગ્રહણ કરીને એકાંત સ્થાનમાં જાય છે કે જ્યાં રાગ-દ્વેષ-મોહાદિને પ્રગટ થવાના કારણો હોતાં નથી. આ નિમિત્તોના અભાવે સત્તામાં પડેલા કર્મોનો ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ થાય છે અને તેટલા વખતમાં નિર્મળતારૂપ આત્મબળ વધારે

છે. આ વ્રતાદિ લેવાં તે મોહશત્રુની સામે કિલ્લો બંધ કરવા જેવું છે. કિલ્લો બંધ કર્યાથી કાંઈ શત્રુ આવ્યો જતો નથી કે શત્રુનો નાશ થતો નથી. તેની સામે ખૂલ્લી લડાઈ તો કરવી જ પડવાની છે : પણ તેટલા વખતમાં અશુભ નિમિત્તોના અભાવે મોહનો ઉપદ્રવ જીવને ઓછો હોય છે અને તે વખતમાં રાજા જેમ લડાઈની સામગ્રી મેળવી લે છે, તેમ આ જીવ ઉપશમભાવનું બળ વ્રત, તપ, જપ, ધ્યાનાદિથી મેળવે છે. આ એકઠું કરેલું બળ જ્યારે જ્યારે સત્તામાં પડેલ કર્મ ઉદયમાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે તેના ઉપર વાપરે છે અને તેથી કર્મનો ઉદય નિષ્ફળ કરીને કર્મની નિર્જરા કરે છે. નવા કર્મો ન બાંધવા અને જુના સત્તાગત ઉદય આવેલ કર્મો સમભાવે ભોગવી લેવાં, તે કર્મના ઉદયને નિષ્ફળ કરવા બરાબર છે.

ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવની માફક કોઈ આત્મા વિશેષ બળવાન હોય તો તે ઉદય આવેલા કર્મોને ભોગવી નિષ્ફળ કરે, પણ તે સાથે સત્તામાં પડેલા કર્મોની ઉદ્દીરણા કરીને જે મોડા ઉદય આવવાના હોય તેને તે તે નિમિત્તો-વડે બહાર લાવી સમભાવે નિર્જરી નાંખે છે. આવા સમર્થ આત્માઓ માટે નિર્જન પ્રદેશમાં રહેવાનો હેતુ કર્મથી ડરવાનો કે તે હઠાવવાના સાધનો પોતાની પાસે ઓછાં છે તે મેળવવા માટેનો નથી, પણ પોતાના કર્મક્ષય કરવાના આત્મધ્યાનાદિ સાધનોમાં મનુષ્ય વિઘ્નરૂપ ન થાય-વિક્ષેપ કરનાર ન થાય તે હોય છે, અને તેટલા માટે પણ નિર્જન-સ્થાન તેવા મહાત્માઓને વિશેષ ઉપયોગી છે.

પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ માટે શ્રી શત્રુઞ્જય પર્વતની શુક્ષ્મામાં શુક રાજા છ મહિના સુધી પરમાત્માના જાપ અને ધ્યાનમાં નિર્જનસ્થાનમાં રહ્યા હતા. શ્રી નેમિનાથ પ્રભુ આત્મધ્યાન માટે ગીરનારજીના પ્રદેશમાં રહ્યા હતા. પ્રભુ શ્રી મહાવીરદેવ પણ આત્મધ્યાન માટે શૂન્ય ઘરો, સ્મશાનો, પહાડો, શુક્રાચ્ચો અને નિર્જન પ્રદેશવાળા વનાદિમાં રહ્યા હતા. મહાત્મા અનાથી મુનિ વૃક્ષોની ગીચ ઝાડીમાં ધ્યાનસ્થ રહ્યા હતા. ક્ષત્રિય મુનિ અને ગર્દભાલી મુનિ પણ વનના શાન્ત પ્રદેશમાં ધ્યાનસ્થ રહ્યા હતા. આ શાન્ત પ્રદેશના અભાવે મહાત્મા પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિએ શ્રેણિક રાજાના સુમુખ અને હર્મુખ નામના દૂતોના મુખથી પોતાની પ્રશંસા અને નિંદાના વચનો સાંભળીને રૌદ્રધ્યાને સાતમી નરકનાં દલીયાં એકઠાં કર્યાં હતાં. એમના ધ્યાનની ધારા ધર્મ અને શુક્લ ધ્યાનને બદલે આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનના રૂપમાં બદલાઈ ગઈ હતી. છેવટે પાછી અન્ય નિમિત્તોના યોગે તેમની ધ્યાનની ધારા બદલાઈ ત્યારે જ તેઓ કેવળ-જ્ઞાન પામ્યા હતા.

ગીરનારજીની શુક્ષ્મામાં ધ્યાન ધરતાં શ્રી રહનેમિ મુનિના ધ્યાનની ધારા પણ શ્રી રાજમતીના નિમિત્તથી બદલાઈ હતી, પરંતુ શ્રી રાજમતીની આત્મજગૃતિએ પાછા તેમને સ્થિર કર્યા હતા.

મહાત્મા શ્રી નંદીષેષુની ધર્મધ્યાનની ધારા વેશ્યાના નિમિત્તે બદલાઈ હતી, મહાત્મા દમસાર મુનિની આત્મ-ધારા બ્રાહ્મણે ગામનાં ઘરોની ભીંતોવાળો પાછલો તપેલો માર્ગે બતાવવાથી ક્રોધના રૂપમાં બદલાઈ હતી.

આવા આવા સેંકડો દૃષ્ટાંતો સારા નિમિત્તોથી આત્મ-
બળ જાગૃત થવાના અને ખરાબ નિમિત્તોથી આત્મમાર્ગમાંથી
પતિત થવાના શાસ્ત્રોમાંથી મળી આવે છે, તેમજ આપણે
પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ; માટે સાધક આત્માને-આત્મ-
ચિંતન કરનારને નિર્જનસ્થાનની બહુ જરૂર છે એ
નિર્વિવાદ વાત છે.

સદ્બુદ્ધિ, સમભાવ, તત્ત્વાર્થનું ગ્રહણ, મન-વચન-
ક્રયાનો નિરોધ, વિરોધી નિમિત્તોનો અભાવ, સારા નિમિ-
ત્તોની હયાતિ, રાગદ્વેષાદિનો ત્યાગ અને આત્મજાગૃતિ, એ
સર્વ આત્માની વિશુદ્ધિના જેમ પ્રબળ નિમિત્તકારણો છે,
તેમ આત્મચિંતન માટે નિર્જનસ્થાન એ પણ એક ઉત્તમ
નિમિત્તકારણ છે.

જેમ ચંદ્રને દેખીને સમુદ્રમાં વેળાવૃદ્ધિ પામે છે,
મેઘની વૃષ્ટિથી નદીઓમાં પાણીનો વધારો થાય છે, મોહથી
કર્મમાં વધારો થાય છે, અનિયમિત ભોજન કરનારમાં રોગ
વધે છે અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરનારમાં
દુઃખનો વધારો થાય છે, તેમ મનુષ્યોના સંસર્ગથી વિકલ્પોનો,
આશ્રવવાળા વચ્ચનો તથા પ્રવૃત્તિનો વધારો થાય છે. જેમ
લાકડાંથી અગ્નિ વધે છે, તાપથી તૃષ્ણા અને ઉકળાટ વધે છે,
રોગથી પીડા વધે છે, તેમ મનુષ્યોની સોબતથી વિચારો
અને ચિંતા વધે છે.

વિષયોનો ત્યાગ, નિર્જનસ્થાન, તત્ત્વજ્ઞાન, ચિંતારહિત
મન, નિરોગી શરીર અને મન-વચન-ક્રયાનો નિરોધ-એ
સર્વ મુનિઓને મોક્ષને અર્થે ધ્યાનના પ્રબળ નિમિત્તો છે.

વિકલ્પો દૂર કરવા સંગત્યાગની જરૂર છે. મનુષ્યોની સોખત કાંઈ ને કાંઈ સ્મરણ કરાવ્યા વગર રહેતી નથી. એકી સાથે વળગેલા વીંછીઓ જેમ મનુષ્યોને પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વિકલ્પો આત્માને પીડા કરનારા છે. આ વિકલ્પો જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી આત્માને શાંતિ ક્યાંથી હોય ? જો બાહ્ય સંગના ત્યાગથી આ જીવને આટલું સુખ થાય છે, તો પછી આત્માના સંગથી ખરું સુખ તેણે શા માટે ન ભોગવવું ? અજ્ઞાની જીવો બાહ્ય વસ્તુના સંગથી સુખ માને છે, ત્યારે જ્ઞાનીઓ તેના ત્યાગમાં જ સુખ અનુભવે છે.

જેઓ નિર્જન પ્રદેશના સેવનથી વિશેષ પ્રકારે સાધ્ય થતા અધ્યયન અને સદ્ધ્યાનરૂપ અભ્યંતર અને બાહ્ય તપ કરે છે, તે સુમુક્ષુઓને ધન્ય છે ! તેઓ ગુણી છે, વંદનીય છે અને વિદ્વાનોમાં મુખ્ય છે, કે જેઓ નિરંતર શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનમાં મગ્ન થઈ નિર્જનપ્રદેશ સેવે છે. જ્ઞાનધ્યાનમાં વિઘ્નરૂપ ન હોય એવા નિર્જનસ્થાનને સત્પુરૂષો અમૃત કહે છે.

તે મહાત્માઓને ધન્ય છે, કે જેઓ ભોંયરામાં, ગુફાઓમાં, સમુદ્ર યા સરિતાના કિનારે, સ્મશાનમાં, વનમાં અને તેવા જ શાંત પ્રદેશમાં શુદ્ધ આત્મધ્યાનની સિદ્ધિને માટે વસે છે.

આવા શાંત પ્રદેશના અભાવે યોગીઓને મનુષ્યોનો સમાગમ થાય છે. તેમને જોવાવડે અને વચનથી બોલવાવડે મનનું હલનચલન થાય છે. તેમાંથી રાગદ્વેષાદિ પ્રગટે છે, કલેશ થાય છે અને છેવટે વિશુદ્ધિનો નાશ થાય છે. વિશુદ્ધિ વિના શુદ્ધ ચિદ્રૂપનું ચિંતન બરાબર થતું નથી અને

તેના વિના કર્મોના નાશથી પ્રગટ થતી આત્માની અનંત શક્તિઓ બહાર આવતી નથી. માટે જ વિવિક્ત સ્થાન કલેશનું નાશ કરનાર અને મુમુક્ષુ યોગીઓને પરમ શાંતિનું કારણ છે, એમ મહાત્માઓએ સ્વીકારેલું છે.

પરદ્રવ્યસ્વરૂપ વિચારકર્તવ્ય

પરદ્રવ્યનું સ્વરૂપ વિચારવાથી વૃત્તિ બહાર ન જતાં અંતરંગને વિષે રહે છે, અને સ્વરૂપ સમજ્યા પછી તેના થયેલા જ્ઞાનથી તે તેનો વિષય થઈ રહેતાં અથવા અમુક અંશે સમજવાથી તેટલો તેનો વિષય થઈ રહેતાં વૃત્તિ પાંચરી બહાર નીકળી પરપદાર્થો વિષે રમણ કરવા દોડે છે. ત્યારે પરદ્રવ્ય કે જેનું જ્ઞાન થયું છે, તેને સૂક્ષ્મભાવે ફરી સમજવા માંડતાં વૃત્તિને પાછી અંતરમાં લાવવી પડે છે અને તેમ લાવ્યા પછી વિશેષપણે સ્વરૂપ સમજવાથી જ્ઞાને કરી તેટલો તેનો વિષય થઈ રહેતાં વળી વૃત્તિ બહાર દોડવા માંડે છે, ત્યારે જાણ્યું હોય તેથી વિશેષ સૂક્ષ્મભાવે ફરી વિચારવા માંડતાં વળી પણ વૃત્તિ પાછી અંતરંગને વિષે પ્રેરાય છે. એમ કરતાં કરતાં વૃત્તિને અંતરંગભાવમાં લાવી શાંત કરવામાં આવે છે, અને એ પ્રમાણે વૃત્તિને અંતરંગમાં લાવતાં લાવતાં આત્માનો અનુભવ વખતે થઈ જાય છે. જ્યારે એ પ્રમાણે થાય છે ત્યારે વૃત્તિ બહાર જતી નથી, પરંતુ આત્માને વિષે શુદ્ધ પરિણુતિરૂપ થઈ પરિણુમે છે અને તે પ્રમાણે પરિણુમવાથી આજી પદાર્થનું દર્શન સહજ થાય છે. આ કારણથી પરદ્રવ્યનું વિવેચન કામનું અથવા હેતુરૂપ થાય છે.